

ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ (2014-2022)

Масненко В. В., Тельвак В. В.

Постановка проблеми. Російська Федерація здійснивши у 2014 р. агресію проти України окупувала частину її території – Автономну Республіку Крим, місто Севастополь та окремі райони Донецької і Луганської областей (ОРДЛО). Але цілком очевидно, що гібридна війна Росії проти України розпочалася значно раніше ніж воєнна агресія. Крім силового протистояння вона розгорається також і у просторі історичної пам'яті. Цілеспрямована пам'яттєва російська інвазія відбувалася від часу проголошення незалежності України, і була органічним продовженням пануючого до того советського дискурсу. Особливо наочно це спостерігається на тимчасово окупованих територіях, де відбувається тотальна зачистка українського мнемонічного простору. Натомість посиленними темпами впроваджується неоімперська модель історичної пам'яті, яка дивовижним чином поєднує імперські, советські та власне окупаційні складники.

Отже мета – дослідити політику пам'яті на тимчасово окупованих Росією українських територіях Криму, Севастополя і Донбасу через деконструкцію механізму впливу її складових на історичну свідомість місцевого населення з подальшою вірогідною корекцією на користь української державницької моделі. Теоретична складова полягає у методологічному обґрунтуванні рівня кореляції між історичною політикою та станом колективної соціальної пам'яті в екстремальних умовах окупації. Ймовірно ця взаємодія має складний алгоритм і залежить від багатьох різнопланових чинників, дію яких і передбачається проаналізувати. Основна складність полягає у визначенні якісних і кількісних маркерів механізму впливу історичної політики на пам'яттєву притомність соціуму. Цілком очевидно, що така взаємодія може розглядатися лише у досить тривалому темпоральному режимі, при врахуванні попередньо накопиченого мнемонічного потенціалу. Водночас, варто також зважати на ту обставину, що в умовах сучасного інформаційного суспільства процеси трансформації суспільної свідомості помітно прискорюються за рахунок використання нових технологій і каналів соціальної комунікації.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Новаційність запропонованого підходу полягає у відстеженні трансформації історичної свідомості (локальних варіантів історичної пам'яті) населення АРК, м. Севастополя, Донецької і Луганської областей за тривалий період від 1991 р. до

окупації цих територій у 2014 р. з наступною проєкцією на сьогоднішній день (до початку широкомасштабної збройної агресії РФ проти України від 24 лютого 2022 р.). Паралельно аналізується офіційна політика пам'яті України і РФ, яка скерована на різні групи населення вказаних регіонів.

Методологія. Дослідження в рамках “memory studies” передбачає соціокультурний міждисциплінарний підхід, який полягає у використанні методологічного інструментарію історіографії, соціології, політології, психології та інших соціогуманітарних дисциплін. Саме у такий спосіб можливо здійснити комплексний аналіз політики пам'яті та її результативності. Вказаний підхід дозволяє виявити: закономірності функціонування відмінних моделей історичної пам'яті у середовищі різних груп населення, як до окупації вказаних територій, так і на нинішній час; осмислити комплекс причин і факторів, які уможливили послаблення українсько-орієнтованої моделі колективної пам'яті; дослідити особливості історичної політики окупантів в Криму, Севастополі, ОРДЛО; узагальнити досвід протидії окупаційному пам'яттєвому дискурсу; підготувати пропозиції щодо алгоритму декомунізації та деімперіалізації меморіального простору та топоніміки; запропонувати оптимальні моделі відновлення українського мнемонічного простору з врахуванням специфіки вказаних регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У історіографічному контексті певний інтерес становлять дослідження реалізації історичної політики на колонізованих/окупованих територіях у міжнародному вимірі. Тут можна згадати тексти Б. Стора, щодо пам'яттєвих проблем Франції стосовно Алжиру та Ж. Бертран про ідентичнісний конфлікт навколо проблем окупації північного Кіпру¹. Також маємо приклади студіювання постколоніального пам'яттєвого дискурсу². Проте, вказані праці можна розглядати лише у порівняльному аспекті.

¹ Стора Б. Франція й Алжир у пастках пам'яті. *Європа та її болісні минувшини* / Авт.-упоряд. Ж. Мінк, Л. Неймайер у співпраці з П. Боннаром. Пер. з фр. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 40-50; Бертран Ж. Поразка Європейського союзу в кіпрському ідентичнісному конфлікті. *Там само*. С. 208-219.

² Stora B. Le transfert d'une mémoire: de l'«Algérie française» au racisme anti-arabe. Paris: La Découverte, 1999. 150 p.; Algeria and France, 1800-2000: Identity, Memory, Nostalgia / éd. Patricia M. E. Lorcin. Syracuse, Syracuse University Press, 2006. 335 p.; Demshuk A. The Lost German East: Forced Migration and the Politics of Memory, 1945–1970. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. xxii+302 p.

Дослідження власне української проблематики варто згрупувати у декілька кластерів.

До першого віднесемо тексти, в яких розглядається стан історичної свідомості українських громадян в АРК, Севастополі та на Донбасі до початку російської окупації. Переважно це студії щодо регіональної ідентичності у межах всієї України, чи спеціальні дослідження вказаних регіонів. Характерно, що ця проблема студіювалася широким колом українських дослідників, не тільки істориками, але й політологами, соціологами, культурологами³. Особливий інтерес становить спеціальний випуск часопису «Україна модерна» за 2007 р., присвячений компаративному аналізу соціальних ідентичностей у Донецьку і Львові (публікації Н. Черниш, О. Маланчук, В. Середи та аналіз матеріалів соціологічних досліджень 1994, 1999, 2004 рр.)⁴.

Серед зарубіжних дослідників вказаної проблематики варто виділити праці А. Вілсона, Х. Куромії, М. Студенної-Скрукві⁵.

З початком відкритої фази російської агресії студіювання цієї проблематики суттєво активізувалося

й, окрім суто наукового, набуло надзвичайного важливого суспільного значення⁶.

Проблема функціонування історичної проблематики у політичному дискурсі знайшла відображення у кандидатській дисертації політолога В. Бабки «Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні»⁷. У якій дослідник звертав увагу й на особливості історичної пам'яті населення Криму і Донбасу.

Наступний комплекс становлять дослідження різних аспектів російської агресії проти України і окупації частини української території. Серед них варто виділити монографії Л. Якубової, В. Головка, Я. Приймаченко; Т. Кузьо, П. Гай-Нижника, Ф. Турченка та Г. Турченко⁸, у яких, окрім інших, піднімаються й питання історичної політики як важливої складової «гібридної війни». О. Стяжкіна пропонує розглядати російську агресію проти України через призму дискурсу окупації⁹.

Окрему групу текстів становлять аналітичні дослідження соціологічних та безпекових центрів. Зокрема, доповідь «Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання», підготовленої авторитетним авторським колективом, у тому числі істориками, соціологами, політологами; аналітичні матеріали Центру Разумкова «Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах:

³ Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1. С. 24-34.; Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. № 4. ; Хобта С. Восток Украины: трансформация идентичностей в условиях пограничья. *Перекрестки*. Журнал исследований восточноевропейского Пограничья. 2010. № 3-4. С. 207-222.; Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). Монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 188 с. ; Котигоренко В.О., Рафальський О.О. Прикордоння епох і цивілізацій: регіональна ідентичність українського Донбасу в «західному» науковому дискурсі. *Гілея*. 2013. Вип. 78 (11). С. 309-315.; Котигоренко В., Рафальський О. Ідеологічний проект «русского мира» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. Київ, 2013. Вип. 5 (67). С. 53-76.; Пасько І., Пасько Я., Коржов Г. Плавильний басейн Донецької ідентичності. Історія. Нація. Особистість. Вибране: історіософські етюди та манускрипти. Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. 424 с.

⁴ Україна Модерна. Спец. випуск. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / За ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Суака. Київ; Львів: Критика, 2007. 358 с.

⁵ Wilson A. The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes. *Journal of Contemporary History*. Vol. 30. No. 2 (Apr), 1995. P. 265-289; Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / пер. з англ.: Г. Кьорян, В. Агєєв; Передм. Г. Немири. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 510 с.; Його ж. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів*. Луганськ, 2002. С. 541-554.; Studenna-Skrukwa M. Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej. Poznań, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014. 307 s. (укр. пер. : Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. Київ: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. 410 с.).

⁶ Верменич Я. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. 68 с.; Її ж. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / від. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. 369 с. ; Кармазіна М.С. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 232 с.; Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ : Кліо, 2016. 719 с.; Магочій П.-Р. Крим: наша благословенна земля. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2014. 160 с.; Кривицька О. Ідентичність українського пограниччя: Донбас. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 1(87). С. 293-313.; Бенчук В.О., Трофимович В.В. Реакція жителів Донецької області на збройну агресію Росії проти України у 2014 р. *Військово-науковий вісник*. 2020. № 34. С. 172-199.; Пахоменко С. Ідентичність у конфлікті на Донбасі. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 376-389; Куромія Х. Зрозуміти Донбас. Київ : Дух і Літера, 2015. 142 с. та ін.

⁷ Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2017. 249 с.

⁸ Якубова Л., Головка В., Приймаченко Я. «Русский мир» на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії (аналітична доповідь). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2018. 227 с.; Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ: Дух і Літера, 2018. 560 с.; Гай-Нижник П.П. Росія проти України (1990-2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: «МП Леся», 2017. 332 с.; Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітній російсько-українська війна. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 166 с.

⁹ Стяжкіна О. Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2016. № 25. С. 71-99.

особливості, перспективи і виклики», «Україна 2017–2018: нові реалії, старі проблеми (аналітичні оцінки)», у яких також розглядається ситуація з трансформацією ідентичності на окупованих територіях¹⁰. Ця проблематика також знайшла висвітлення в монографіях підготовлених співробітниками Національного інституту стратегічних досліджень¹¹.

Зрештою, важливо констатувати, що дослідження власне підокупаційної пам'яті ситуації тільки розпочинається. Можна згадати статтю Т. Білоуса про цивільні жертви війни на Донбасі та пам'ять про них¹², публікації Ю. Абібок про використання окупаційними адміністраціями різних комеморативних практик спрямованих на формування окремішньої «донбаської» ідентичності¹³; дослідження Я. Приймаченко про вплив історичної політики РФ «руського мира» в південно-східних регіонах України¹⁴, розвідку Гвендолін Сасс і Аліси Лакнер про формування різних типів ідентичностей в умовах конфлікту на Донбасі¹⁵. Низка цікавих текстів, авторства Т. Шульги, Б. Короленка, С. Кота щодо історичної складової ідентичності кримчан опубліковано у збірнику «Крим від античності до сьогодення: Історичні студії»¹⁶.

¹⁰ Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. *Національна безпека і оборона*. 2019. № 1-2.; Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 3-4, № 7-8; 2017. № 1-2 URL: <http://www.razumkov.org.ua/vydannia/zhurnalnatsionalna-bezpeka-i-oborona>

¹¹ Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Лященко. Київ: НІСД, 2015. 474 с. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Razom_kRym_donbas-4ab2b.pdf; Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна / В. П. Горбулін, О. С. Власюк, С. В. Кононенко. Київ : НІСД, 2015. 132 с.; Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

¹² Білоус Т. Цивільні жертви війни на Донбасі та пам'ять про них. *Спільне*. 2020. 19 березня. URL: <https://commons.com.ua/uk/civilni-zhertvi-vijni-na-donbasi-j-pamyat-pro-nih/>

¹³ Abibok J. Na drodze do stworzenia „narodu Donbasu”. *Polityka tożsamości samorządowych republik na wschodzie Ukrainy. Komentarze OSW*. № 270, 5.06.2018. S. 1-7; Idem. Unrecognized holidays: Old and new ‘state’ traditions in the self-proclaimed republics in the east of Ukraine. *Language of Conflict. Discourses of the Ukrainian Crisis* / ed. by Natalia Knoblock. Bloomsbury Academic, 2020. URL: <https://www.bloomsbury.com/us/language-of-conflict-9781350098626/>

¹⁴ Приймаченко Я. Історична політика РФ та її вплив на території південно-східної України та АР Крим в контексті «руського мира». *Регіональна історія України*: 36. наук. ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. Вип. 11. С. 101-132.

¹⁵ Sasse Gwendolyn, Lackner Alice. War and identity: the case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs* 2018. Vol. 34. № 2-3 (Identity Politics in Times of Crisis: Ukraine as a Critical Case). P. 139-157.

¹⁶ Шульга Т. Гуманітарна політика у поліетнічному регіоні: Крим 2000-х років. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 633-643.; Короленко Б. Імперський/неоімперський дискурс Криму: історія та пам'ять у контексті глобальних викликів. *Там само*. С. 644-656.; Кот С. Крим: статус окупованої території та захист культурних цінностей. *Там само*. С. 690-707.

Теоретико-методологічне підґрунтя. Теоретичною основою меморіальних студій слугують класичні праці М. Альбвакса, П. Нора, П. Коннертона, Я. Ассмана, А. Ассман, Й. Рюзена, П. Хаттона¹⁷ та ін. До цього ряду можна додати тексти українських дослідників Л. Нагорної, А. Киридон, Г. Касьянова¹⁸ та ін.

Оскільки колективна пам'ять розглядається як своєрідний уявний неформальний соціальний інститут, який функціонує завдяки постійно відновлюваним суспільним зв'язкам, то для її дослідження найбільш продуктивними будуть методи пізнання саме суспільних комунікацій, особливо тих, що формують політичну та історичну культуру.

Зокрема, йдеться про застосування теорії політики пам'яті Я. Кубіка та М. Бернхарда¹⁹, яка дозволяє окреслити різні типи мнемонічних діячів та режимів пам'яті. Це чотири ідеальні типи *мнемонічних діячів*, а саме мнемонічні воїни, що вважають себе носіями єдино правильного історичного пам'яттєвого дискурсу; мнемонічні плюралісти, які визнають множинність бачення минулого і право на іншу його інтерпретацію; мнемонічно байдужі – незацікавлені у політиці пам'яті чи ті, що воліють триматися осторонь культурних протистоянь та «воєн пам'яті»; мнемонічно будучні, які опонують будь-яким зверненням до минулого та його впливів на сьогодення і майбутнє.

Виклад основного матеріалу. У випадку з ситуацією на окупованих Росією українських територіях йдеться про цілковите домінування мнемонічних воїнів, як з боку окупантів, так і з боку протидії їхній агресивній політиці. Водночас, переважна частина місцевого населення у Криму, Севастополі та ОРДЛО лишається пасивною, підпадаючи під визначення мнемонічно байдужих. Розпочата 24 лютого 2022 р. широкомасштабна агресія РФ проти України до максимуму загострила протистояння, у тому

¹⁷ Хальбвас М. Социальные рамки памяти / пер. с франц. и вступ. статья С. Н. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 346 с.; Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фр. Київ, 2014. 272 с.; Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ: Ніка-Центр, 2004. 181с.; Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.; Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. Київ : Ніка-Центр, 2012. 440 с.; Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / пер. з нім. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.; Хаттон П. История как искусство памяти / пер. с англ. В. Ю. Быстрова. СПб.: Изд-во “Владимир Даль”, 2003. 423 с.

¹⁸ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.; Киридон А. М. Гетеропії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.; Касьянов Г. Past continuous. Історична політика 1980-х–2000-х: Україна та сусіди. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.

¹⁹ Kubik Jan, Bernhard Michael. A Theory of the Politics of Memory. *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration* / ed. by Jan Kubik and Michael Bernhard. Oxford: Oxford University Press, 2014. P. 7–36.

числі й у царині історичної пам'яті. Тож у тривалій перспективі маємо справу з непримиримими мнемонічними воїнами.

Зрозуміло, що різні типи мнемонічних діячів про-дукують відмінні *режими пам'яті*, тобто формують впорядкований спосіб пам'ятати про окремі явища, події чи процеси минувшини, який постійно підживлюється актуальними суспільно-політичними реаліями. Пропонується режим пам'яті в умовах окупації визначати як *тоталітарний* і *екстремальний*, який окрім домінантної пам'яттевої моделі, нав'язаної через примус, у тому числі й силою зброї, містить кілька репресованих моделей віктимізованих на цей час груп населення. В АРК, м. Севастополі, ОРДЛО носіями упослідженої пам'яті стали громадяни з виразною (і навіть прихованою) українською ідентичністю, кримські татари, вірні окремих протестантських конфесій, громади ПЦУ, деякі етнічні групи. Водночас, є всі підстави стверджувати, що комеморативний примус породжує передбачувану нестабільність і тимчасовість подібного режиму пам'яті. Ця ситуація дозволяє запропонувати кілька можливих сценаріїв виходу з нього і перейти до більш сприятливого і продуктивного пам'яттевого режиму. Отже не повсякденні «меморіальні війни», а кардинальна зміна загальної опції – режиму функціонування історичної пам'яті дозволить зупинити російську агресію у цій царині.

Вихідна позиція **робочої наукової гіпотези** полягає в інтерпретації історичної політики на окупованих територіях як екстремальної сурогатної моделі викривлення минувшини та неприхованої інструменталізації історії для маніпуляції суспільною свідомістю на догоду чітко артикульованої політичної мети – порушити державний суверенітет України та її територіальну цілісність. Важливим початковим компонентом дослідження теми є фіксація особливостей трансформації ідентичностей населення окупованих територій. Тут виходимо з констатації відмінної природи самоідентифікації українських громадян мешканців Донбасу і мешканців Криму. Ідентичність населення українського Донбасу пропонується визначати як прикордонну і гібридну, а самовизначення мешканців Криму – як типову для спільнот, які сформувалися в наслідок поселенського колоніалізму. Відповідно і механізм впливу політики пам'яті на процес трансформації історичної свідомості населення цих регіонів буде відмінним. Власне й сама історична політика окупантів в Криму й ОРДЛО має помітну специфіку. Відповідь української сторони також має бути диверсифікованою і враховувати особливості історичної свідомості різних груп громадян в цих регіонах.

Для виявлення механізму реалізації такої політики пам'яті та її результативності найоптимальнішими є методологічні підходи загальної конфлік-

тології, з врахуванням особливого конфліктного потенціалу контраверсійних пам'яттевих дискурсів. Більшість дослідників визнають наявність в українському соціумі локальних моделей історичної пам'яті (потенційно конфліктних «канонів історичної пам'яті»). Проте, варто враховувати, що суперечності щодо історичної пам'яті в українському випадку стали предметом політичних маніпуляцій не тільки внутрішньополітичного середовища, але й зовнішнього втручання РФ. У цій ситуації заслуговує на увагу проблема адекватної класифікації конфлікту пам'ятей, або ж по суті «війни пам'ятей» – як конфлікту цінностей чи конфлікту інтересів? Підкупаційна ситуація підштовхує до констатації, згаданого вище, інтересу з боку агресора (геополітичного, політичного, економічного). Але при цьому зберігається методологічна константа, яка дозволяє побачити у конфлікті історичних дискурсів конкуренцію відмінних ідентичностей. Так, філософ М. Степико звертає увагу на ідентифікаційну природу цього явища, а саме на «несумісність і конфлікт двох протилежних ідентичностей: «совкової» азійсько-проросійської та проєвропейської української»²⁰. За спостереженнями цього дослідника, існують декілька ліній фронту війни російської та української ідентичностей. До першої лінії ним віднесені окуповані території Криму і Донбасу, а також села і міста, які нещодавно були звільнені від окупантів. До цієї лінії також варто віднести великі міста Донбасу, такі як Слов'янськ, Краматорськ та Маріуполь. Тут зусиллями адептів «руського мира» сформувався міф про спільну з Росією ідентичність, несумісну з українськими цінностями, що й стало ідеологічною основою поширення тут проросійських настроїв та підґрунтям утворення квазіреспублік²¹.

Спираючись на вказані методологічні підходи, доцільно досліджувати конфлікти пам'ятей також у антропологічному вимірі, оскільки вони можуть викликати глибоку внутрішню травму окремих індивідів, передовсім дітей і молоді. Особливо це небезпечно в умовах окупації, коли домінуюча офіційна історична політика набуває крайне антагоністичних виявів і започатковує формування антиукраїнського пам'яттевого дискурсу вже від молодшої школи, з відродження радянських практик «зомбування» підростаючого покоління.

Прикордонна/гібридна ідентичність населення українського Донбасу. Варто визначитися з основними поняттями: «прикордонна ідентичність» та «гібридна ідентичність». Якщо перше видається цілком очевидним і не викликає суттєвих

²⁰ Степико М.Т. Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії. *Стратегічна панорама*. 2015. № 1. С. 135.

²¹ Степико М.Т. Гібридна війна як війна ідентичностей. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 3 (40). С. 166.

дискусій, то друге потребує окремого пояснення. Отже, під «прикордонною (порубіжною) ідентичністю» розглядаємо відповідний тип ідентифікації населення, яке позиціонує себе як мешканців фронтиру – порубіжного простору між різними цивілізаціями, культурами, країнами, державами тощо. Як справедливо зазначає Я. Верменич значна частина населення у зонах погранич має або «гібридну», або налаштовану на суперництво ідентичність²². Отже «гібридна ідентичність» у спрощеній/робочій формулі може бути визначена, як множинна ідентичність, яка сполучає різні, не вповні комплементарні складники. Також варто визнати, що гібридні ідентичності містять значний контраверсійний потенціал. Гібридна природа цієї ідентичності робить її амбівалентною, нестійкою. Більше того вона перебуває у стані кризи, а її носії на Донбасі зазнали кількох хвиль культурних травм.

Регіон України, який сьогодні відомий як Донбас має складну історичну долю. Суперечливі інтерпретації його минувшини й нині досить суттєво впливають на сучасну ідентифікаційну ситуацію. Важливо зауважити, що вказана територія має різне районування з погляду етнології, економічної географії, історичної картографії тощо. Так, етнологи всю Луганську та північ Донецької областей відносять до історико-етнографічного району Слобожанщина, а південь Донецької – до Українського степу. В історичному аспекті регіон також виглядає доволі строкато, оскільки сформувався із земель Слобідської України (частини слобідських козацьких полків), і почасті з території Вольностей Запорозьких та Війська Донського. Тому можна цілком погодитися з думкою Я. Верменич, що Донбас не є історичним регіоном, оскільки територіально він постав з різних частин колишніх козацьких формувань²³. Їхнє об'єднання було зумовлено специфікою економічного розвитку, а саме прискореною індустріалізацією другої половини XIX – початку XX ст., яка привела до зосередження металургійного та машинобудівного виробництва в ареалі видобування вугілля. Така специфіка щораз породжує численні спроби подолати поширені стереотипні уявлення і здійснити деконструкцію «донбаського міфу» про цілісність і унікальність регіону.

Особливу роль у формуванні і розвитку регіональної ідентичності Донбасу відіграло «прикордоння» – нічийна, вільна земля, колишнє «Дике поле», що упродовж багатьох століть давало пристановище тим, хто прагнув врятуватися від переслідувань і поневолення чи шукав шляхів фізичного

виживання²⁴. Тому, можна цілком погодитися з концепцією Г. Куромії, що Донбас – це не кордон якихось двох цивілізаційних суб'єктів, а розмита межа між освоєною і неосвоєною територією, між цивілізацією і незаселеним Степом, між владою і свободою, яка межує з брутальною сваволею та часто переходить у неї²⁵.

У пореформений період, позначений величезним потоком переселенців з інших губерній, було закладено основу сучасної етнічної структури населення Донбасу²⁶. Індустріалізація другої половини XIX – початку XX ст. привнесла суттєві трансформації, які полягали не тільки у зміні складу населення регіону за рахунок міграції робітництва, а у розмиванні і зникненні статусу прикордоння. Можна спрогнозувати, що елементи прикордонної ідентичності зберігалися у місцевого населення – нащадків козаків, а прийшло робітництво вже не мало таких інтенцій.

Початок радянського періоду (1920-ті роки) для мешканців регіону видався доволі травматичним. Значна нестабільність у етнополітичній площині була зумовлена політичними хитаннями партійно-державної лінії кремлівського керівництва: від моделі «боротьби двох культур» (з явним протегуванням «пролетарській» російській культурі) до курсу на коренізацію/українізацію, з наступним поверненням до жорсткої «боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Хоча надто коротка «доба українізації» все ж мала позитивний вплив на процес дерусифікації міського робітничого середовища і зростання соціальної мобільності українців регіону. Цікаво, що місцева радянська еліта і населення досить болісно відреагували на відокремлення у 1924 р. від українського Донбасу Таганрога та Шахтинської округи²⁷. Така ситуація, не зважаючи на економічну мотивацію, була досить показовим маркером самоідентифікації місцевого населення і свідчила про наявність у ньому принаймні двох вагомих ідентитів – відчуття внутрішньо регіональної єдності й посилення, можливо тимчасового, фіксації стану порубіжності. Як бачимо, навіть номінальна суверенізація ранньої УСРР містила як невідмінний компонент поняття «кордонів» і, відповідно, породжувала/відроджувала прикордонну ідентичність.

У наступний період 1930-1940-х рр. відбулася ще більша міксація населення – зменшення питомої ваги українців (наслідок репресії та Голодо-

²² Верменич Я.В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / від. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 79.

²³ Там само. С. 254.

²⁴ Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С.425.

²⁵ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / пер. з англ. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 29-31, 33.

²⁶ Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1. С. 27.

²⁷ Сергійчук В. Етнічні землі і державний кордон України. Київ, 2000. С. 65-67, 91, 94-102.; Верменич Я.В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. С. 274-275.

мору), і збільшення питомої ваги росіян (робітництво, кримінальний складник). Спостерігалися й локальні явища, скажімо переселення окремих груп мешканців Лемківщини під час «трансферу 1944 р.». Отже підвалини сучасної донецької ідентичності закладалися у рамках радянського модернізаційного проєкту, починаючи з 1930-х рр., однак її формування реально припадало на 1960–1970-ті роки. Саме тоді усталився образ Донбасу як вітрини соціалізму з побутовими символами т.зв. «соціалістичного раю» – дешевою горілкою й ковбасою, достатньою кількістю робочих місць, швидким просуванням черги на житло²⁸. При цьому головним стрижнем соціальної структури тут стали не етнічні, а соціально-економічні ієрархії. Водночас, доречно визнати, що за цією советською зразковістю приховувалися суттєві суперечності, закорінені саме у ідентифікаційній сфері. Власне у період пізнього СРСР посилюється гібридність ідентичності мешканців «шахтарського краю», яка найбільше виявлялася у суперечності між етнічним самовизначенням і рідною мовою, та відданістю радянській версії модерності. Регіон являв собою своєрідний ментальний простір, в якому химерно переплелися категорії «свій – чужий», «інший – інакший», «лояльний – нелояльний» тощо. На думку Я. Верменич, Донбас як значною мірою штучно створене порубіжжя із закладеним у його фундамент значним конфліктогенним потенціалом, був приречений на постійні «з'ясування відносин», тертя, прояви сепаратизму²⁹.

Із здобуттям Україною незалежності, в 1990-х роках на Донбасі відбулося помітне посилення регіональної ідентичності, яке, за спостереженнями Г. Коржова, обумовлювалося компенсаторною функцією – ідентифікація з регіоном заповнила вакуум ідентифікації з державою³⁰.

На думку багатьох дослідників у регіоні сформувалася фактична українсько-російська біетнічність. М. Гаухман вважає, що українці та росіяни Донбасу не сприймали одне одного як «інших». Близьке сусідство та спільна праця спричинилися до метизації населення Донбасу³¹. Цей стан міжетнічних відносин, якому притаманно розмивання етнічних меж і поширення українсько-російських шлюбів, соціолог І. Кононов назвав «українсько-російською домінуючою етнічною коаліцією»³². У соціальному

вимірі її основу становили шахтарі й робітники заводів. Культурно-психологічні особливості цієї спільноти були зумовлені розривом з більш архаїчним селянським середовищем, яке апіорі трaktuвалося як відстале та безперспективне.

Отже у формуванні ознак регіональної самоідентифікації жителів Донбасу важливу роль відіграють зауважені вище етнонаціональні особливості регіональної спільноти. Йдеться, передовсім, про високу частку росіян в етнічному складі населення. Однак, варто звернути увагу, що за період між переписами 1989 р. та 2001 р. відносний показник українців збільшився, а росіян зменшився. Якщо частка українців серед усього населення регіону за період 1989 – 2001 років збільшилася на 6,1% (з 51,1% до 57,2%), то питома вага росіян за цей же час зменшилася на 5,5% (з 44,0% до 38,5%)³³.

Оскільки українсько-російська біетнічність Донбасу була значною мірою сформована радянською політичною риторикою у межах радянського модернізаційного проєкту то ностальгія «за совком» залишилася питомою складовою регіональної гібридної ідентичності. Радянський складник ідентичності мешканців Донбасу має кілька прикмет. Зокрема, йдеться про домінування патерналістських настанов. Так, І. Тодоров зауважив, що Донбас однозначно успадкував ту патерналістську в своїй основі ціннісну систему, яка існувала в СРСР. Місцеві мешканці в переважній більшості вважають, що саме влада відповідальна за освіту, охорону здоров'я, стабільну роботу та виплату зарплат, пенсій та соціальних допомог. Звідси домінування колективістських цінностей, історична пам'ять, переважно орієнтована на радянську спадщину. Нині в регіоні зберігається інерція своєрідного «регіонального патерналізму» під гаслом «старшим видніше»³⁴. Отже, присутня в українському суспільстві, у тому числі й на Донбасі, ностальгія за радянським минулим має інший характер ніж в Росії, де головним аспектом була туга за втраченою імперією. В Україні ностальгію за СРСР провокують патерналістські настрої та прагнення мати, хай навіть і мінімальні, але все ж таки наявні в Радянському Союзі соціальні гарантії³⁵. Не варто забувати й про психологічний аспект вибірковості пам'яті – схильність акцентуватися на позитивних спогадах.

²⁸ Верменич Я.В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. С. 250-251.

²⁹ Там само. С. 277.

³⁰ Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. № 4. С. 40.

³¹ Гаухман М. Донбас: колонізація і мітологізація. Ч. 2. Внутрішня колонізація. *Україна модерна*. 06.02.2016. URL: <https://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhman/donbas-kolonizaciya-i-mitologizaciya-2>

³² Кононов И., Хобта С., Шудло С. Донбасс и Галичина в региональной системе Украины, 2014. С. 57–58.

³³ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / за ред. О.Г.Осауленка. Київ : Державний комітет статистики України, 2003. С. 130, 137.

³⁴ Тодоров І. Особливості ментального сприйняття України у Донецькому регіоні. *Схід і Південь України: час, простір, соціум*. Колективна монографія. В 2 т. Київ, 2014. Т. 1. С. 328.

³⁵ Корнієнко Н. Ностальгія за СРСР в Україні та Росії: спільне та відмінне. *Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації закінчення «холодної війни»: 20 років по тому*. Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (2–4 листоп. 2011 р., Запоріжжя). Запоріжжя, Інтер-М, 2011. С. 217.

Присутність російсько-радянської ідентичності у значній частини населення Донбасу засвідчують соціологічні дані. Станом на кінець 1990-х років лідером серед носіїв радянської культури була Донецька область – 37,1%, тоді як носії української і російської культури розділилися майже порівну – 25,8% та 21,9% відповідно. Переважна більшість представників Луганщини відносила себе до української культурної традиції (44,3%), радянської і російської – 24,5% та 21,9% відповідно. Водночас соціологи констатували поступове зменшення питомої ваги радянської ідентичності. Так, серед мешканців Донецька у 1994 р. 40,1% визначили себе як «радянську людину», у 1999 р. – таких було вже 21,5%, а у 2004 р. – лише 9,9%³⁶. По Донецькій і Луганській областях разом: 2001 р. – 22,0%, 2009 р. – 15,0%, 2014 р. – 13,9%, 2015 р. – 5,4% (останній показник, вочевидь, стосується мешканців неокупованої частини Донбасу – В.М.; В.Т.)³⁷.

Характерною рисою сучасного Донбасу є високий ступень лояльності до місцевих еліт. Саме у цьому регіоні найбільшого поширення набули патронклієнтальні форми соціальної взаємодії, побудовані на нерівноправних відносинах і залежності більшої частини місцевого населення від вузького шару регіональної еліти, в руках якої були сконцентровані небачені фінансові та матеріальні ресурси. За спостереженнями Ю. Ситник на Донеччині оформився конгломерат криміналітету з владою та підконтрольними їм правоохоронними органами. Використовуючи можливості української незалежної держави, цей «конгломерат» був вороже налаштований до всього українського³⁸. Характерно, що місцеві регіональні еліти тривалий час стимулювали конструювання і зміцнення регіональної ідентичності у своїх політичних інтересах, використовуючи її як аргумент в передвиборчій боротьбі на користь, зокрема Партії регіонів і В. Януковича.

Цілком закономірно, що гібридний характер регіональної ідентичності містив чимало протиріч, які помітно загострилися в умовах кризи 2013–2014 рр. та російської агресії. Цікавий аспект базової світоглядної контрверзи окреслив В. Головка: «Донецькій ідентичності властива суперечність між великими можливостями («степова вольниця») і

жорсткими обмеженнями («галерна праця»)»³⁹. Суттєві протиріччя стосуються й сучасного соціокультурного середовища Донбасу. Саме воно, на думку Л. Якубової, справді є плідним ґрунтом для процесів культурної маргіналізації, адже цілі покоління виростили з невизначеною, а то й анаціональною самоідентифікацією⁴⁰. Така ситуація сприяє швидкому поширенню культурного травматичного досвіду.

Також варто звернути увагу на особливість історичної пам'яті мешканців регіону та її вплив на їхню ідентичність. Тут цілком можна погодитися з думкою І. Кононова: «Групову національно-культурну самосвідомість мешканців Донбасу невірно пояснювати якимись плинними політичними процесами. Вона є вираженням змісту глибинної історичної пам'яті»⁴¹. Варто враховувати й те, що крах Радянського Союзу призвів до кризи вкорінених у ньому ідентичностей, а пошуки виходу з неї йшли шляхом пошуку точок опори в уже існуючому матеріалі. Вказані характеристики дозволяються передбачити, що м'яка декомунізація (бо навіть натяки на неї) спроможні викликати культурну травму «першої» хвилі. Характерно, що саме в тих регіонах, де мешкають громадяни, багато з яких є носіями «радянських цінностей», і розгорнулася російська агресія у 2014 р.⁴².

Щодо прикордонного характеру ідентичності мешканців регіону, то на нашу думку, до 2014 р. він не мав належного суспільного усвідомлення. Зокрема, соціологічне дослідження в рамках наукового проєкту «Схід України: трансформація ідентичності в умовах пограниччя», здійснене у жовтні 2009 р. серед мешканців Луганської області виявило, що ідентичність «мешканець пограниччя» займає досить слабку позицію у структурі самоідентифікацій, перебуваючи в останньому десятку можливих рангів (по області в цілому лише 4% респондентів віднесли себе до цієї категорії). Це дало підстави соціологіні С. Хобті констатувати, що у 2000-х роках для населення російсько-українського кордону не характерно розвиненого «почуття кордону». Східний кордон України не сприймається як межа з «чужими», тому прикордонний статус тут на той час не відчувався⁴³.

³⁶ Таблиці одновимірних розподілів трендового соціологічного дослідження «Львів–Донецьк»: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей – 1994, 1999, 2004 рр. / упор. В. Сусак. *Україна Модерна*. Спеціальний випуск. *Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні*. Київ; Львів, 2007. С. 303.

³⁷ Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь / ред. кол. Рафальський О.О., Котигоренко В.О., Панчук М.І. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 48, 159–160.

³⁸ Ситник Ю. В. Еволюція національно-мовної ідентичності українців Донеччини (квітень 1923 р. – квітень 2014 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України» / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2021. С. 14.

³⁹ Головка В. Український розлом «руського мира»: донецька та дніпропетровська ідентичності. *Схід і Південь України: час, простір, соціум*. Колективна монографія. В 2 т. Київ, 2014. Т. 1. С. 106.

⁴⁰ Якубова Л.Д. Процес українського націєтворення VS імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок XIX ст.). *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 185.

⁴¹ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація: (Донбас в етнокультурних координатах України). Луганськ, 2000. С. 105–106.

⁴² Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь. Київ, ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 156.

⁴³ Хобта С. Восток Украины: трансформация идентичностей в условиях пограничья. *Перекрестки*. Журнал исследований восточноевропейского Пограничья. 2010. № 3–4. С. 220.

Більше того переважна більшість мешканців регіону почувала себе у «глибокому радянському тилу». Перетин державного кордону між Україною і РФ був надзвичайно спрощеним, за внутрішніми паспортами і без віз. Посилене нав'язування ідеологеми «руського мира» невілювало дистанцію від Росії, яка більшістю українських громадян у Донецькій і Луганській областях не сприймалася як «за рубіж». Цьому сприяв і офіційний дискурс української центральної влади щодо Росії як братньої країни «близького зарубіжжя», «стратегічного партнера» тощо.

Російська агресія на Донбасі привела до відновлення його колишнього фронтального статусу, фактично відкинувши на кілька століть назад. Досить влучно з приводу цього висловився Г. Куромія: «Зруйнувавши українсько-російський кордон на Донбасі, Москва зрештою знову покликала до життя легендарне невпорядковане «дикє поле»⁴⁴. А це в свою чергу мало суттєві геополітичні наслідки. Цілком можна погодитися із спостереженням І. Чорновола, що з раптовим перетворення Донбасу на мілітарний фронтір Україна знову стала порубіжжям європейської цивілізації. Зоною жорсткого протистояння експансії Росії⁴⁵. Отже, для продуктивного аналізу трансформації ідентичності українських громадян в умовах російської агресії важливо враховувати передумови посилення і прогресування російської експансії на терени України.

Про ідентифікаційні маркери настроїв місцевого населення в умовах політичної кризи 2013–2014 р. і початку російської агресії свідчать результати опитування проведеного громадською організацією «Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу» (керівник В. Кіпень) 26–29 березня 2014 р за вибіркою 500 респондентів міста Донецька. Теза щодо переважної орієнтації донеччан на Росію не підтверджується розподілом відповідей на запитання про самоідентифікацію. Водночас витримані патріотичні почуття в цілому властиві більш ніж третині донеччан: ідентифікували себе переважно як «громадян України» з них 37%. Близька до них велика група (21%) донеччан, що ідентифікували себе як «російськомовних жителів України». Сумарно це становило 58% донеччан. На Росію орієнтувалася близько третини опитаних (18,2% – виступали за входження Донецького регіону у міждержавний союз з Росією, 8,7% – за приєднання до останньої) і лише 4,7% – за проголошення так званої ДНР⁴⁶. Останній показник досить

красномовний щодо реальної підтримки місцевими мешканцями квазідержавного утворення, яке буде накинуте зовні в найближчий перспективі.

Початок відкритої російської агресії призвів до масового від'їзду на контрольовану Україною територію щонайменше 1,5 млн. громадян з домінують українською ідентичністю. Відповідно, свідомість підокупаційного населення під впливом історичної політики окупантів зазнає суттєвої трансформації, яка посилює ідентифікаційну дистанцію від решти українських громадян, навіть на звільнених територіях Донбасу. Юлія Абібок цілком виправдано вважає, що йде процес формування відмінних ідентичностей (окупаційні адміністрації використовують різні комеморативні практики спрямовані на формування окремих «донбаської» ідентичності), що загрожує цілості Донбасу як окремого регіону⁴⁷.

Зі зміцнення прикордонного характеру ідентичності одночасно посилюється її загальна криза. В регіоні, який опинився в епіцентрі гібридної війни, цей процес набув форми т.зв. «луганського синдрому». На думку І. Кононова, останній став результатом когнітивного дисонансу, який сформувався не в індивідуальних свідомостях, а в масовій свідомості регіональної спільноти. Саме стереотипи і фобії, які накопичувалися десятками років, штовхнули людей в пошуках екзистенційної безпеки в бік агресора⁴⁸. Це знайшло вияв в достатньо масовій явці мешканців міст Донбасу на так званий «референдум» 11 травня 2014 р.

Також варто додати, що когнітивний дисонанс донбасівців формувалася десятиріччями. Саме тому навесні 2014 р. в своїй більшості вони не мали ментальних точок оперття для опору. Не лише домінуючий у регіоні історичний дискурс, а й створений мас-медіа фон (Росія – супердержава), утверджували думку – опиратися безперспективно. Більше того, місцеві мешканці не ідентифікували Росію як загарбника, пов'язуючи саме із нею вихід регіону із тривалої соціально-економічної депресії. Дія «луганського синдрому» посилює дистанцію між ідентичностями населення на звільненій та окупованих частинах Донбасу. І. Кононов зауважив, що на територіях, які залишилися в складі України він поступово зникає. На територіях, підконтрольних проросійським бойовикам він розвивається. Підтри-

⁴⁴ Куромія Г. Загадка Донбасу: як зрозуміти його минуле і майбутнє, 24.08.2015 URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1596-hiroaki-kuromiia-zahadka-donbasu-iak-zrozumity-ioho-mynule-ta-maibutnie>

⁴⁵ Чорновол І. Компаративні фронтіри. Світовий і вітчизняний вимір. Київ: Критика, 2015. С. 279.

⁴⁶ Почти 66 % жителей Донецка хотят жить в единой Украине – соцопрос. URL: <http://www.ostro.org/general/politics/news>

⁴⁷ Abibok Julia. Na drodze do stworzenia „narodu Donbasu”. Polityka tożsamości samozwańczych republik na wschodzie Ukrainy. *Komentarze OSW*. № 270 (5.06.2018). S. 1-7.; Idem. Unrecognized holidays: Old and new ‘state’ traditions in the self-proclaimed republics in the east of Ukraine. *Language of Conflict. Discourses of the Ukrainian Crisis*, ed. by Natalia Knoblock, Bloomsbury Academic, 2020 URL: <https://www.bloomsbury.com/us/language-of-conflict-9781350098626/>

⁴⁸ Кононов Ілля. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. *Historians.in.ua*. 2016, 28 січня URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1778-illya-kononov-luhanskyi-syndrom-yak-masovaaanomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny>

мання цього синдрому є однією зі складових гібридної війни, яку веде Росія проти України⁴⁹.

Регіональна донбаська свідомість перебуває у фазі кризи й активної трансформації – як віддзеркалення пролетарської свідомості, що деградує і маргіналізується під дією деіндустріалізації Донбасу та його невідповідності трендам постіндустріального світу. Самоізоляція на рівні ідеологічного існування регіональних спільнот, самозупинення в історичному поступі разом із прагненням жити за законами вільного ринку і бажанням користуватися всіма його перевагами, становлять засадничу суперечність внутрішнього існування цього регіону. Вказану кризову ситуацію можна окреслити як культурну травму «другої хвилі».

Посилене формування прикордонної ідентичності стало реальністю починаючи з 2014 р., але у свідомості місцевого населення «ментальний кордон» проходить по лінії розмежування між Україною та ОРДЛО. Натомість сприйняття справжнього державного кордону лишається й досі не визначеним (значна ділянка українсько-російського кордону у межах Донецької, і частково Луганської областей реально контролюється лише російською стороною).

Водночас відбулося посилення гібридності у самовизначенні мешканців окупованих територій. Маємо справу з своєрідним «нашаруванням» кількох гібридних ідентичностей: пострадянської до 2014 р. та сучасної підкупаційної. Однак, гібридна природа такої ідентичності робить її амбівалентною, нестійкою. Більше того вона перебуває у стані кризи, а її носії зазнали кількох хвиль культурних травм. Зберігаються і посилюються роз'єднанні політичні лояльності, які окрім декларованої відданості терористичної «владі» ДНР/ЛНР містять потенційні можливості повернення до сприйняття української влади як легітимної.

Трансформація ідентичності населення Криму. Автономна республіка Крим – особливий регіон України, який має давню, надзвичайно насичену, але водночас і складну, і навіть трагічну історію. Півострів був батьківщиною і притулком, як тимчасовим, так і постійним, для багатьох народів. Історично тут сформувалося надзвичайною етнічно строкате населення. Проте, цей етнічний склад неодноразово порушувався примусовими виселеннями корінних мешканців російською імперською та радянською владами. Так, тотальна депортація 1944 р. стала національною трагедією для кримських татар та багатьох інших етнічних спільнот – вірмен, греків, караїмів, кримчаків.

Отже у трансформації ідентичності населення Криму визначальним чинником виступає історичний аспект формування соціуму на півострові. На нашу думку, найбільш оптимальною моделлю опису особливостей історичної пам'яті кримської спільноти є теорія поселенського колоніалізму (складова частина постколоніальних студій), яка дає можливість пояснити зв'язок між міграцією населення і домінуючим пам'яттєвим дискурсом. Тому можна погодитися з твердженням М. Свеженцева: «Історія Криму у складі Російської імперії та Радянського Союзу є історією поселенської колонії. Образ цієї колонії, її демографічний склад, наратив культурної та політичної історії, тобто – знання про півострів – є імперським конструктором, інструментом, створеним задля контролю імперії над цією територією»⁵⁰.

Вперше анексувавши Крим у 1783 р. Російська імперія, намагалася колонізувати всі аспекти життя цього простору та маргіналізувати народи й культури, що були корінними для нього. Насильницька заміна населення супроводжувалася формуванням типового імперського історичного наративу, що виправдовував цей процес. Буцімто саме Росія виконала «культургерську місію» – принесла в цей край цивілізацію і впорядковане життя.

Політика СРСР щодо Криму також значним чином відтворювала модель поселенської колонізації. Радянська національна політика привела до повного «очищення» півострова від корінного населення та перетворення його у «плавильний котел», де мав творився зразковий прототип «радянського народу» з відповідною ідентичністю. При цьому кримські татари та інші етнічні спільноти не тільки фізично депортувалися, а й витискалися ментально, оскільки радянська влада провела тотальну зачистку кримського мнемонічного простору (топоніміку, музейництво, історичний освітній дискурс), видаливши з нього будь-які згадки про корінне населення.

Для заповнення демографічної лакуни була проведена мобілізація і переселення сільськогосподарського населення переважно з УРСР та РСФРР. Крім того, півострів почали масово заселяти військові пенсіонери, які мали високий соціальний статус і добре матеріальне забезпечення. Внаслідок цієї політики змінився сам зміст поняття «кримський» та «кримчанин», адже у середовищі поселенців та їхніх нащадків встигла сформуватися локальна кримська ідентичність щільно пов'язана з радянськими трендами. Варто звернути увагу на те, що «советський компонент» ідентичності кримчан мав інші параметри, ніж у мешканців Донбасу. Тут практично від-

⁴⁹ Кононов Ілля. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. *Historians.in.ua*. 2016, 28 січня URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1778-illya-kononov-luhanskyi-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viiny>

⁵⁰ Свеженцев М. Колонізований півострів: історія Криму в контексті теорії поселенського колоніалізму. *Україна модерна*. URL: <https://uamoderna.com/md/kolonizovanij-pivostriv-istoriya-krimu-v-konteksti-teorii-poselenskogo-kolonializmu?fbclid=IwAR3wxMZ3zdlus0Fhk-iHGUPuXOcEVT76eV0VjHOcBoePn0t4PFRAN74c00>

сутній «пролетарський» індустріальний складник, натомість домінує прив'язка до військової героїки (особливо у Севастополі) та відпочинково-рекреаційної тематики (ПБК як «всесоюзна здравниця»).

У незалежній Україні відбулося повернення кримськотатарського народу на свою історичну батьківщину. Причому саме українська влада матеріально і фінансово підтримувала цей процес. За роки перебування у складі України у Криму було створено цілісний економічний комплекс з розвинутими відпочинково-туристичною, сільсько-господарчою, промисловою галузями. Були повністю забезпечені освітні і культурні потреби громадян російської етнічності, часом навіть за рахунок україномовних українців.

Водночас серед українських громадян у Криму було чимало тих, хто мав радянську ідентичність. Так соціологія 2007 р. засвідчила що в АР Крим до радянської культурної традиції себе відносило 32,2% населення, а 30,8% та 18,9% – до російської і української відповідно. Вочевидь ця обставина стала живильним ґрунтом для російської агресії, спочатку суто інформаційної, а у лютому 2014 р. і військової.

Отже ще з 1991 р. РФ розпочала латентну фазу гібридної війни проти України, яка полягала у підготовці до відкритої фази агресії та окупації Криму. Була розв'язана справжня інформаційна війна з нав'язуванням українським громадянам у Криму ідеології т.зв. «русского мира», російського націоналізму, імперської свідомості, фальсифікації історії – посилення проросійських настроїв водночасним підживлюванням антиукраїнських та антикримськотатарських. Здійснювалися спроби нівелювати кримськотатарську складову в історії Криму. Зокрема, посилено поширювалися фейки про «ісламістську загрозу».

Севастополь та цілий Кримський півострів залишалися територією всуціль насиченою російськими символами як імперськими, так і радянськими. Більше того кількість таких меморіальних об'єктів тільки збільшувалася. Так у 2008 р. у Севастополі було відкрито пам'ятник Катерині II. Цілком слушну думку з цього приводу висловив Фелікс Мюнх: «У той час як пам'ятники легітимують владу еліт, вони можуть також легітимувати саму присутність етнічної групи та громади на певній території»⁵¹. Водночас присутність українських маркерів у мнемонічному просторі Криму була мінімальною – кілька пам'ятників Тарасу Шевченку, музей Лесі Українки у Ялті, пам'ятник поетесі у Балаклаві, ялтинська гімназія ім. Степана Руданського. До окупації півост-

рова Україна так і не змогла сформулювати належної альтернативи російському міфу про «іконно російський Крим» ані для внутрішнього вжитку, ані для запевнення міжнародної спільноти. З свого боку Росія, створила та постійно підживлює власний історичний міф про півострів, водночас маргіналізуючи будь-які, передовсім українські, альтернативні версії інтерпретації минулого.

В умовах окупації відбувається продовження практики поселенського колоніалізму за рахунок переселення на півострів майже 1 мільйона російських громадян. Цілком зрозуміло, що новітні переселенці мають яскраво виражену російську ідентичність і повністю лояльні до путінського режиму. Але тим самим формується суперечність між прибульцями і місцевими росіянами, які переважно лишаться носіями регіональної локальної ідентичності.

Так, як засвідчили результати опитування Центру східноєвропейських і міжнародних досліджень (ZOiS), проведеного у формі особистих бесід у Криму та Севастополі у період з 26 березня по 3 травня 2017 р. (1800 респондентів), всупереч офіційній російській риторичі, події, що відбулися з 2014 р., лише укріпили регіональну ідентичність, що втілилася у визначенні «кримчанин» на протигагу іншим категоріям, наприклад, «росіянин». 40% опитаних вважають, що внаслідок політичних змін після 2014 р. їхня регіональна ідентичність посилилася (тоді як 58% не бачать змін, і лише 2% вважають, що вона послабшала). Сильне почуття особливої регіональної ідентичності підтверджується відповідями на дещо інакше сформульоване питання про місце, яке респонденти вважають своїм «домом»: стандартна відповідь «місце, де я живу», тобто конкретна місцевість у Криму і Крим в цілому виявилися двома найбільш популярними варіантами відповідей.

На питання про рівень довіри до різних політичних інститутів більшість опитаних відповіли, що довіряють російському президенту, далі – російській армії та державним установам. За теперішніх умов пересвідчитися у щирості таких відповідей неможливо. Втім, цікавішим є дуже низький рівень довіри до регіональних кримських та місцевих органів, що йде врозріз із сильним почуттям місцевої чи регіональної ідентичності.

Кримські татари, що є жертвами репресій, мають більш скептичне ставлення до теперішнього режиму. Таким чином, суспільна і політична інтеграція кримських татар залишається для Росії потенційним фактором дестабілізації⁵². Тому видозміни ідентичності кримських татар в сучасних умовах потребують особливої уваги.

⁵¹ Мюнх Фелікс. Кримський півострів: пробуджені символи царського імперіалізму і сучасні тенденції до ексквазізації. *Схід-Захід: іст.-культ. збірник*. Вип. 16–17. Нео-анти-колоніалізм vs неоімперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / за ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич ; Східний інститут українознавства ім. Ковальських та ін. Харків : «НТМТ», 2013. С.187.

⁵² Крим після 2014: Ідентичність та життєві умови / текст: Гвендолін Зассе, Іван Жилін, Томас Франке / пер.: Катерина Міщенко, *Розмаї media center* 24.04.2019. URL: <https://crimea.dekoder.org/identychnist>

Спираючись на опитуванні, проведеному Всеросійським центром дослідження громадської думки (ВЦИОМ) в жовтні 2015 р. (1200 респондентів з числа кримських татар), а також на дослідженнях, проведених ВЦИОМ і Інститутом соціології РАН влітку і восени 2015 р. (16 фокус-груп, 29 експертних і біографічних інтерв'ю) російські дослідники В. Мукомель та С. Хайкін запропонували наступну структуру трансформації ідентичностей (громадянської, етнічної, регіональної, конфесійної) кримськотатарського населення в умовах окупації. За їхніми спостереженнями, громадянська ідентичність відійшла на другий план: зниження частки тих, які ідентифікують себе з Україною не було компенсовано відповідним зростанням частки тих, які ідентифікують себе з Росією; більшість кримськотатарського населення займають вичікувальну позицію. Кримські татари в більшості своїй так і не прийняли Росію – в рамках масового опитування тільки 16% респондентів назвали себе росіянами (російськими громадянами). Навіть серед тих, хто підтримує ідею входження Криму до складу Російської Федерації, громадянська (російська) ідентичність виражена слабо. Громадянській ідентичності протиставляється регіональна ідентичність. Традиційно нерозривні для кримських татар етнічна і регіональна ідентичність зазнали певної ерозії. Серед незадоволених новими соціальними умовами і порядками кримських татар все зростаюче значення набуває конфесійна приналежність. Отже регіональна ідентичність кримських татар заміщується конфесійною при збереженні етнічної ідентичності як домінуючої⁵³.

Крім того, ці дослідники змушені констатувати, що у частини молоді російської етнічності зберігається подвійна російсько-українська громадянська ідентичність⁵⁴. Для більшості кримських росіян, не дивлячись на ідентифікацію з Кримом та «абстрактною Росією», також притаманне типове протиставлення Криму «іншій Росії», несприйняття «материкових» росіян. Особливо ці настрої посилюються на фоні масового напливу в Крим російських чиновників, які займають всі відповідальні посади⁵⁵.

На думку кубанського політолога А. Баранова, регіональне співтовариство Криму є багатоскладним, із виразною сегментацією на російську, українську і кримськотатарську спільноти. Російська етнічна ідентичність кримчан своєрідна, але інтегрована в «велику» російську і громадянську російську ідентичності. Найбільш слабкі прояви має українська ідентичність. У таких умовах вну-

трішньорегіональні конфлікти найбільш вірогідні по лінії «слов'яни – татари»⁵⁶.

Виявлені особливості ідентичності населення Криму, передовсім її пам'яттєвий складник, дозволяють з більшою відповідністю досліджувати результативність історичної політики окупантів і виробляти відповідні механізми протидії. Зупинити утвердження міфу про «споконвічний російський Крим» цілком реально. Для цього необхідно органічно вписати минувшину Криму в модерний український історичний наратив і забезпечити його поширення у просторі суспільної комунікації.

Основні напрями дослідження. Враховуючи багатовимірність теми, яка досліджується, пропонується її предметне поле систематизувати за кількома основними напрямками.

Передовсім належна увага зосереджується на розгляді меморіального законодавства, яке поділяється на два взаємоне прийнятних кластери: 1) законодавчі й нормативні акти України (комеморативні/меморіальні закони); 2) нелегітимні правові акти самопроголошених «республік» на тимчасово окупованих територіях України (ОРДЛО) – так званих «ЛНР» / «ДНР» та легітимні правові акти РФ, які незаконно поширюються на окуповані території АРК і м. Севастополя. Для цього необхідно здійснити аналіз Законів України щодо історичної пам'яті, порівняти з європейським меморіальним законодавством. Розглянути також практику застосування українського законодавства в АРК та на Донбасі до окупації. Зафіксувати факти порушення українського меморіального законодавства і реагування правоохоронних органів на них.

Предметом пильного студіювання також є формування антиукраїнського пам'яттєвого дискурсу в системі освіти. Проаналізувати шкільні підручники, програми і посібники (особливо регіональні) з історії та суспільствознавчих дисциплін за якими навчаються учні на тимчасово окупованій території Криму й ОРДЛО. Здійснити порівняння з українською викладацькою практикою до окупації та на нинішній час. Підготувати пропозиції щодо корекції навчальних програм з історії та суспільствознавчих дисциплін для впровадження в навчальний процес під час деокупації.

Не можна обійти увагою й залучення професійних істориків до офіційної пропаганди. Необхідно розробити робочу модель для аналізу становища гуманітарних наук в умовах окупації та використання професійних істориків у інтересах реалізації історичної політики окупаційних структур. Здійснити облік істориків, які працюють у наукових закладах

⁵³ Мукомель В. И., Хайкин С. Р. Крымские татары после «Крымской весны»: трансформация идентичностей. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 2016. № 3 (133). С. 68.

⁵⁴ Там само. С. 56.

⁵⁵ Там само. С. 57-58.

⁵⁶ Баранов А.В. Трансформации региональной, этнических и конфессиональных идентичностей крымчан в контексте воссоединения Крыма и России. *Вестник Пермского научного центра*. 2016. № 5.

та ЗВО на окупованих територіях, проаналізувати їхні наукові та публіцистичні тексти стосовно концептуальної і тематичної спрямованості. Виявити з них тих, хто зайняв колаборантські позиції і долучилися до антиукраїнської пропаганди. З іншого боку, з'ясувати долю тих істориків і інших гуманітаріїв, які зазнали переслідувань з боку окупантів.

Пропонується також виокремити із загальної історичної проблематики основні кейси у межах яких ведуться «меморіальні війни» – Друга світова війна, державно-територіальна належність Криму та Донбасу, етногенетичні процеси, події 2014 р. (Революція Гідності vs «державний переворот»), Донецько-Криворізька республіка тощо.

Власне сам факт окупації вже перетворився на предмет мнемонічного протистояння, яке, із зрозумілих причин, має жорсткий антагоністичний характер. З українського боку, у тому числі й на правовому рівні, дії Росії кваліфікуються як агресія, яка привела до порушення територіальної цілісності України та її суверенітету – тимчасової окупації частини української території. Російська сторона на офіційному рівні, включно з правовим визначенням, визначає окупацію АРК та Севастополя як «волевиявлення народу Криму», а події на Донбасі – як протистояння місцевого російського населення та «київського режиму».

Наступний напрям охоплює комеморативні практики (відзначення пам'ятних дат, формування пантеону «героїв», пам'ятникотворення). Тут важливо зібрати інформацію про демонтовані, пошкодженні або знищені об'єкти української та кримськотатарської мнемонічної традиції. Проаналізувати характер топонімічної політики окупантів. Звернути увагу на ігнорування українського законодавства щодо деконструкції топонімічних об'єктів в Криму та ОРДЛО. Виявити нові пам'ятники, зведені під час окупації. Класифікувати комеморативні об'єкти відповідно до тематики і смислового навантаження: імперської, радянської, окупаційної тематики. З'ясувати ставлення місцевого населення до цих об'єктів.

Також важливо проаналізувати трансформації смислового навантаження традиційних «місць пам'яті». Типовим прикладом може слугувати нове підокупаційне «прочитання» образу Савур-могили, інших воєнних монументів та меморіалів. Водночас має здійснюватися деконструкція окупаційних сенсів новостворених штучних «місць пам'яті».

Зрештою, необхідно відстежувати діяльність основних «агентів» політики пам'яті: російських федеральних державних органів (президента, Державної думи РФ, відповідних міністерств), російських спецслужб, окупаційних адміністрацій, політичних партій (загальноросійських і місцевих), викладачів навчальних закладів, вчителів середніх шкіл, квазігромадських організацій (ветеранських,

молодіжних, козацьких), місцевих істориків-колаборантів, засобів масової інформації, представників т.зв. «експертного середовища», представників УПЦ МП та їхній реальний вплив на пам'яттєвий дискурс.

Основним «актором» окупаційної політики пам'яті, безперечно є президент РФ Володівір Путін. Від самого початку свого президентства він намагався визначити основний мейнстрим офіційного тлумачення історії не лише власне російської, але й світової, зокрема щодо інтерпретації подій Другої світової війни⁵⁷. З початком відкритої агресії проти України його історична риторика набула крайніх форм і стала основною ідеологічною матрицею обґрунтування самої агресії. Класичним взірцем такої облудної риторики була т.зв. «кримська промова», яку очільник країни окупанта виголосив 18 березня 2014 р. «Тут древній Херсонес, де прийняв хрещення святий князь Володимир. Його духовний подвиг – звернення до православ'я – визначив загальну культурну, ціннісну, цивілізаційну основу, яка об'єднує народи Росії, України і Білорусії.»⁵⁸, – нещадно інструменталізував тоді історію Путін. Вочевидь для російського президента «споконвічний російський Крим» – це наріжний камінь, на якому тримається легітимність його особистого правління. Апогеєм неоімерського тлумачення історії у межах ідеології «русского мира» стала публікація статті від імені президента РФ щодо історичної єдності українців і росіян⁵⁹.

Окрім пропагандистських текстів і промов, активність російського президента виявляється у досить регулярних вояжах до окупованого Криму та Севастополя, де він особисто бере участь у різних комеморативних заходах. Зокрема у листопаді 2017 р. Путін відкрив помпезний пам'ятник імператору Олександрові III у Ялті.

Висновки

Отже, для досліджень історичної політики на окупованих Росією українських територіях маємо належне теоретичне оснащення, яке дозволяє оптимальним чином визначити характер режиму пам'яті та основних «акторів» впровадження у життя цієї пам'яттєвої інвазії. Режим функціонування соціальної пам'яті в умовах окупації має тоталітарний і екстремальний характер, зумовлений силовими методами поширення офіційного історичного конструкту, який усунує ідеологізований і розрахо-

⁵⁷ Див. :Vladimir Putin: The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II. *The National Interest*. 2020. 8.06. URL: <https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982>

⁵⁸ Обращение Президента Российской Федерации. 18.03.2014. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/20603>

⁵⁹ Стаття Володимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев» 12.07.2021. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

ваний на спекулятивне провадження у суспільну свідомість великодержавних російських міфів. На жаль, значна частина населення українського Криму і Донбасу виявилася піддатливою для споживання міфології «русского мира». Ця обставина сприяла розгортанню російської військової агресії та тимчасовій окупації частини української території.

В таких умовах важливо сформувати пакет пропозицій для дієвої протидії історичні політиці Росії на окупованих українських територіях. Ефективна політика пам'яті з боку Української держави має реалізовуватися вже зараз, не очікуючи звільнення ОРДЛО, АРК та Севастополя. Відновлення українського мнемонічного простору має відбуватися з

врахуванням специфіки Донбасу і Криму, зокрема відмінної природи ідентичності населення цих регіонів – прикордонної і гібридної на Донбасі, та типової для спільнот, які сформувалися в наслідок поселенського колоніалізму в Криму.

Українська політика пам'яті має ґрунтуватися на національному історичному наративі, який органічно поєднує в собі минувшину всіх регіонів і спільнот, в тому числі Криму і Донбасу. Конкретні пропозиції відновлення української складової мнемонічного простору мають бути багатошаровими і містити кілька основних кейсів, розрахованих на різний сценарій перебігу подій (оптимістичний, песимістичний, оптимальний).

Інформація про авторів:

Масненко Віталій Васильович,

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії України

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

81, бульв. Шевченка, м. Черкаси, 18031, Україна

Тельвак Віталій Васильович,

доктор історичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, 82100, Україна

Information about the authors:

Masenko Vitalii Vasylovych,

PhD hab. (History), Professor,

Head of the Department of History of Ukraine

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

81, T. Shevchenko Blvd., Cherkasy, 18031, Ukraine

Telvak Vitalii Vasylovych,

PhD hab. (History),

Professor at the Department of World History and Special Historical Discipline

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

24, Ivan Franko Str., Drohobych, 82100, Ukraine